

ARİSTOTELES'İN TEOLOJİSİ VE İSLAM FELSEFESİ ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ: BİR YANLIŞIN SONUÇLARI ÜZERİNE

Hatice Nur ERKİZAN*

Özet

Felsefe tarihindeki en garip şeylerden birisi *Aristoteles'in Teolojisi* adlı yapıtın tarihidir. Söz konusu çalışma Arapça'ya çevrilen en uzun ve en ünlü metindir. Gerçekte ise o, Plotinos'un *Enneadlar'*ının bir versiyonudur. Böyle bir çalışma olarak *Teoloji* İslam filozofları arasında Aristoteles'in çalışması kabul edilerek Yeni-Platoncu düşüncenin en etkili kaynaklarından biri olur. Metnin Aristoteles'e atfedilmesi Platoncu düşüncelerin İslam dünyasında veya daha geniş bir ifadeyle Arapça konuşan dünyada yayılması için sağlam bir temel oluşturdu. Halihazırdaki bu çalışma sözü edilen gerçekler temelinde en ünlü tarihsel-felsefi yanlışlardan biri olan bu yanlışın etkilerini ve sonuçlarını analiz etmeye çalışır. Aynı zamanda İslam filozofları arasındaki Aristoteleştirci eğilimlere de dikkat çekmeye çalışır.

Anahtar kelimeler: Aristoteles, teoloji, İslam felsefesi

Abstract

One of the most peculiar thing in history of philosophy is the history of so-called *Theology of Aristotle* that is the longest and most famous text to be translated into Arabic. In fact It is a version of the *Enneads* of Plotinus. As such *Theology* becomes an influential source of Neo-Platonic ideas amongst Islamic philosophers as the work of Aristotle. The attribution of

* Prof. Dr.; Muğla Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Felsefe Bölümü

the text to Aristotle is constituted a firm ground to convey Plotinian ideas in Islamic world or Arabic-speaking world in broad terms. On the basis of these facts the present work tries to examine the impacts and the results of this one of the most famous historical-philosophical mistake. It also draws attention to aristotelianizing tendencies amongst Islamic philosophers.

Keywords: Aristotle, theology, Islamic philosophy

Bazı Belirlemeler

Bu inceleme felsefe tarihi üzerinedir. Ele alınan konu düşüncelerin çeşitli zaman, mekan ve dünyaları bir bakıma nasıl biçimlendirdiğidir. Bu biçimlendirmenin en açık ve somut örneklerinden biri gerçekte Plotinos'a (M.S. 204/5-270) ait bir eserin Aristoteles'e atfedilerek M.S. IX. yüzyılda *Aristoteles'in Teolojisi* başlığı altında Arapçaya çevrilmesidir.

M.S. VIII. ve XII. yüzyıllar arası dönem bazı felsefe tarihçileri tarafından İslam Rönesansı olarak tanımlanır. Eğer "Rönesans" terimi bir yeniden doğuş ise bu doğuş hiç kuşkusuz daha önce var olandan hareketle olanaklı olacaktır. Daha önce var olan, bu durumda İslami düşünce ve Antik Yunan düşüncesidir. İslam Rönesansı bu iki töz üzerinde biçimlenir. M. Watt ise İslam dünyasındaki bu dönemi birinci ve ikinci Antik Felsefe Dalgası olarak tanımlar. Sonuncusu elbetteki bu çalışmayı doğrudan ilgilendirmektedir.

Antik Felsefe İslam dünyasına çeviriler yoluyla girdi. Çevirmenler bu dönemde büyük itibar ve ilgi gördü. Abbasi halifesi el-Me'mun döneminde Bağdat'ta kurulan Beyt-ül Hikme (M.S. 832), yani Bilgelik Evi bu konuda çok önemli bir gelişimi ifade eder. Onun oğlu Ahmet İbn el-Mu'tasım çeviri çalışmalarını desteklemeyi sürdürdü ve çalışmaları yakından izledi. Çeviri etkinlikleri özellikle IX. yüzyılda Kindi Çevresi olarak da ifade edilen oluşum içerisinde önemli çalışmaları Arapçaya aktardı. *Aristoteles'in Teolojisi* işte bu dönemde ortaya çıkar. Söz konusu eser gerçekte Plotinos'un *Enneadlar*'ının (Dokuzluklar) uzun bir bölümünün çevirisinden başka bir şey değildir. Ama *Teoloji*'nin önsözünde şu satırlar yer alır:

" Filozof Aristoteles'in kitabının ilk bölümü, ki o Grekçe'de *Theologia* olarak çağrılır, tanrı üzerine bir konuşmadır. Suriyeli Porphrios'un düzenlemesi Naima el-Himsi tarafından Arapçaya çevrilmiş ve Kindi tarafından Ahmet İbn el-Mu'tasım için gözden geçirilmiştir."

El-Himsi Kindi Çevresi'ndendir ve o, *Sofistik Çürütmeler* ve *Fizik*'i Arapça'ya aktarmıştır. Dönemin birçok çevirmeni gibi el-Himsi Suriyeli bir Hıristiyandır. Bu noktada beliren soru şudur: el-Himsi *Teoloji*'yi Süryaniceden mi yoksa doğrudan Grekçeden mi Arapçaya çevirmiştir?

Çünkü Porphrios da Suriyeli ve Plotinos'un öğrencisidir. Elbette *Teoloji* onun düzenlemesine bağlıdır ve bu bir başka tartışmanın başlangıcıdır. Acaba Arapçaya çevrilen eser Porphrios'un yorumu mudur?

Her ne olursa olmuş olsun kesin olan şey şudur ki *Teoloji*'nin önsözünde kitabın Aristoteles'e ait olduğunun iddia edilmesidir. Bazılarına göre bu bilerek yapılan bir saptırmadır. Böyle yapılarak çalışmada ifade edilen düşüncelere sağlam bir otorite bulunmak istenmiştir. F.W. Zimmerman bu tezi destekleyen felsefe tarihçilerindendir. İlginçtir ki *Teoloji*'nin önsözü onun Aristoteles felsefesi ile nasıl uzlaştırılacağından da söz eder. Aristoteles'in diğer eserlerinde merkezi bir yere sahip olmayan Tanrı ve Onun bu dünya ile ilişkisi ve aşkın ruh *Teoloji*'nin esas konuları arasındadır. Peter Adamson bu noktadan hareketle Kindi Çevresi'nin Plotinos'un düşüncelerinin Aristoteles'in düşüncelerini tamamladığını düşündüğünü ama *Teoloji*'nin gerçekte Aristoteles'e ait olduğunu düşünmediklerini iddia eder.

Aristoteles'in Teolojisi Üzerine

Başlangıçta da belirtildiği gibi Plotinos IX. yüzyılda Arapçaya çevrilmeye başlandı. Ama uzun yıllar son derece etkili olacak çalışma *Aristoteles'in Teolojisi* başlığı altında yapıldı. Söz konusu eserin Aristoteles'e atfedilmesi onun Yeni-Platoncu düşüncenin en etkili kaynağı olmasına neden oldu. Bu noktada Arapçadaki Plotinos'tan söz etmek doğru olacaktır. Çünkü, *Teoloji* bir yandan Yeni-Platoncu düşüncenin Arapça konuşan dünyadaki kaynağı olmuştur ama bir yandan da Aristotelesçi düşüncenin Plotinos üzerinden aktarılmasına kaynaklık etmiştir. Dolayısıyla, *Teoloji* bir bakıma Plotinos'un felsefesinin bir yorumudur denilebilir. Ama kesin olan şey şudur: *Teoloji* İslam dünyasında ve Arapça konuşan dünyada Plotinos'un düşüncelerinin etkinlik kazanmasında ana kaynak olmuştur.

Arapçadaki Plotinos Metinleri Üzerine

Teoloji'nin Plotinos'un *Enneadlar*'ının Arapça versiyonu ve onun bir bölümü olduğu belirtilmişti. *Teoloji* on *mimar*'dan yani, bölümden oluşur. Bazı gizemli alt ve ara başlıklara sahiptir ki onların *Enneadlar*'ın IV.4 elde edildiği görülür. Önsöz'de eserin ele aldığı konular ve üzerinde durulan problemler özetlenir. *Teoloji*'nin yanı sıra Plotinos'a atfedilen diğer iki eser daha vardır: *Tanrı Bilimleri Üzerine Mektuplar*, ki yanlışlıkla Farabi'ye atfedilir ve gerçekte *Enneadlar*'ın V. bölümünden bazı pasajlardan oluşur. 2. *Grek Bilge*. Bu çalışma bir

Grek bilgesine ait olduğu iddia edilen bazı sözlerden ve fragmanlardan oluşur. Her iki eser de Plotinos'un *Enneadlar*'ının Arapça versiyonu olan *Teoloji*'den türetilmiştir.

Dolayısıyla, bir ayırım yapabilmek için belki de Arapçadaki Plotinos'tan söz etmek daha uygun olacaktır. Arapçadaki Plotinos materyallerinin ne kadar geniş olduğu tam olarak bilinemese de Enneadlar'ın ilk üçünün var olmadığı bilinmektedir. *Teoloji*, Enneadlar'ın IV. V. ve VI. bölümlerinden bir araya getirilen pasajlardan oluşur. Onlar, *Enneadlar*'ın sırasını da izlemezler. Bu belki de bilerek yapılmıştır. Özetle, *Teoloji Enneadlar*'ın ikinci yarısının, Grekçesinden farklı olarak, yeni bir düzenlemesidir.

Bu noktada çeviri konusunda da bazı şeyler söylenmek durumundadır. Arapçadaki Plotinos Grekçedeki Plotinos'u izler ama o salt bir çeviri de değildir. *Teoloji* oldukça serbest bir yorumu, açıklamaları ve eklemeleri de içerir. Tüm bunlar Arapçadaki Plotinos'un Plotinos'un yalnızca bir çevirisinden ibaret olmadığı, tam terine, onun Plotinos'un bir yorumu ve yeniden ifade edilmesi olduğunu söylemeye izin verir. Bu ise Plotinos'un *Teoloji* aracılığı ile neden olduğu tarihsel etkileri değerlendirmek bakımından oldukça önemlidir.

Teoloji ve İçerdiği Düşünceler

Şimdiye kadar ifade edilenler ışığında denilebilir ki aslında biz iki Plotinos ile karşı karşıya bulunmaktayız: Grekçedeki Plotinos ve Arapçadaki Plotinos, yani Plotinos'un Arapça versiyonu. İkincisi birincisinden oldukça farklıdır. Arapçadaki Plotinos'a son derece ince eklemeler, yorumlamalar ve yeniden biçimlemeler dâhil edilmiştir. Burada her iki Plotinos arasındaki farkı göstermek bakımından *Teoloji* ve *Enneadlar*'a başvurmak yerinde olacaktır.

“Bir her şeydir ve onların hiç biri değildir”

(*The One is all things and no one of them, to hen panta kai oude hen*),
Enneadlar V.2.I.I.

“Saf Bir her şeyin nedenidir ve onların hiçbirine benzemez.”

(*The pure One is the cause of all things and is not like any of them*)
Aristoteles'in Teolojisi, 134.

Bu iki önerme yan yana konulup ele alındığında *Teoloji*'nin bir çeviri değil aynı zamanda bir yorum da olduğu kendini açıkça gösterir. “Neden” ve Bir'in etkileri konusunda açık ve net bir kavrayış çeviriye sinmiştir. Bir ve Onun evren ile bağlantısı neden ve etki dolayımında kurulmuştur.

Arapçadaki Plotinos'da Bir ve İlk İlke (*First Cause*) terimlerinin kullanımı ayrı bir öneme sahiptir. Arapçada Bir yaratan Tanrı ile özdeşdir. Çünkü Arapçadaki Plotinos Tanrının yaratıcı olarak alınması düşüncesi ile sudur (*emanation*) arasında bir gerginlik görmez. Ayrıca, Arapçadaki

Plotinos *Nous*'u Bir ile özdeş kılma eğilimindedir. Ona göre, İlk Neden düşünür veya zaten İlk Neden bir akıldır. Oysa Plotinos kendi kendini düşünen Tanrı ile en yüksek ve en üstteki Bir ile ayırım yapar. Burada belirtilmesi gereken önemli konulardan biri de Teoloji'nin Aristotelesçi eğilimidir. Zaten Porphyrios *Plotinos'un Yaşamı*'nda şöyle der: Aristoteles'in tüm *Metafizik*'i *Enneadlar*'da özetlenmiştir.

Aristoteles'in Tanrı'yı salt *energeia* olarak tanımlaması Arapçadaki Plotinos'un yazarını daha da ilerisini iddia etmeye yöneltmiş olabilir. Çünkü o, Tanrının yalnızca salt *energeia* değil aynı zamanda saf varlık olduğunu da ileri sürer. Tanrısal sıfatlar meselesi IX. yüzyılda önemli teolojik tartışmalar arasındadır. *Teoloji*'den bazı pasajlara bakıldığında onların Tanrı'ya herhangi bir sıfat yüklemeyi olumlu olmadığı görülür.

Arapçadaki Plotinos'da yer alan bir diğer önemli konu ise ruhtur. Ona göre çeşitli ruhlar vardır. *Teoloji*'nin üçüncü bölümünde evren ruhu dört ruhun birincisi olarak ifade edilir. Diğerleri ise akılsal ruh, hayvansal ruh ve besleyici ruhtur. Bu hiç kuşkusuz Aristoteles'in ruh anlayışına doğru bir yönelmedir. Aristoteles'in ruh anlayışına yakınlık *Enneadlar*'ın IV.7.8 çevirisinde devam eder. Plotinos gerçekte Aristoteles'in ruhu bedenin *entelecheia*'sı olarak görmesini eleştirir. *Teoloji*'nin üçüncü bölümünde ise tam tersi söylenir. Buna göre "en mükemmel filozof" ruhu *entelecheia* olarak tanımlamıştır. Özetle, Arapçadaki Plotinos'a göre Aristoteles'in ruh tanımı doğrudur ve izlenmesi gerekir. Yapılması gereken şey düşünen ruhun asıl ruh olduğunu göstermek ve onun bedenden ayrı olduğunu kanıtlamaktır.

Teoloji'nin Etkileri

Plotinos ve Arapçadaki Plotinos birbirinin aynı değildir ve İslam fiilozofları tarafından izlenen ikincisidir. Arapçadaki Plotinos Aristotelesçidir. Bu bir bakıma hemen hemen tüm İslam felsefe geleneği ile de ilgilidir. Bu geleneğin izleyicileri Platon ve Aristoteles arasında hiçbir farklılık görmezler. O nedenle, her ikisinin yeniden yorumlanması ve uzlaştırılmaya çalışılması için çaba sarfedilir. Örneğin Farabi'ye atfedilen "İki Bilgenin Uyumu, Platon ve Aristoteles" adlı eserde *Teoloji*'den söz edilir. Eserin başlığından da görüleceği üzere amaç Aristotelesçi ve Platoncu felsefenin özünde aynı olduğunu göstermektir. Ve elbette *Teoloji*'nin Aristoteles'e atfedilmesi çok önemlidir. İbn Sina bu niyetle *Teoloji* üzerine yorumlar yazmıştır.

Buraya kadar anlatılanlardan da görüleceği gibi her ne kadar *Teoloji*'nin Aristoteles'e ait olup olmadığı önemli bir tartışma konusu olmuş olsa da ve bazı bakımlardan tartışmalar hala devam etse de kesin olan

onun İslam düşünce dünyası için oynadığı anahtar roldür. *Teoloji* İslam düşüncesinde Yeni-Platoncu düşüncenin ana başvuru kaynağı olmuştur.

Teoloji'nin etkisi X.yüzyılda doruğa ulaşır. İsmaili yazarlardan bazıları Plotinos'un hiyerarşik varlık anlayışını İslami teoloji ile ilişkilendirirler. Sicistani ve Kirmani bu anlayışın önemli temsilcileri arasında yer alırlar. Yakup el-Sicistani'ye göre, Arapçadaki Plotinos'u izlediği düşünülerek, Tanrı hakkında konuşurken olumsuzlanmanın bile olumsuzlanması gerekir. Hemen hemen aynı dönemde el-Amiri ve Miskeveyh'in yazılarında Plotinosçu terminoloji güçlü varlığını duyurur. Ebu Süleyman el-Sicistani ve onun çevresi üzerinde de *Teoloji* çok etkili olmuştur. Bu etkinin genişliğini ifade etmek bakımından X. yüzyılın başlarında yaşamış olan Yahudi Filozof Isaac İsraili'nin de Arapçadaki Plotinos'a başvurduğu belirtmek yerinde olacaktır.

Arapçadaki Plotinos nasıl Grekçedeki Plotinos'tan farklı bir içerik kazanmışsa aynı dönemde

Arapçadaki Plotinos üzerine de bir çalışma yapıldı. Sözü edilen bu çalışma *Teoloji*'nin *Uzun Versiyonu* olarak adlandırılmıştır. Bu yeni metin daha çok İsmaili bir ruh ile birlikte bazı yeni felsefi düşünceleri de taşır. "Logos" veya "söz" Tanrı ile *Nous* arasındaki ilişkiyi düzenleyen bir ilke olarak belirtilir. *Teoloji*'nin XVI. yüzyılda yapılan Latince çevirisi bu yeni versiyona dayanır.

İbn Sina'nın *Teoloji* üzerine yorumları Arapçadaki Plotinos versiyonunu temel almıştır. XII. yüzyılda yaşamış olan el-Bagdadi *Teoloji*'nin yeni bir metafizik ortaya koyma çabasının ürünü olduğunu söyler. *Teoloji*, bu bağlamda, hem hiyerarşik varlık anlayışını ve hem de akli parenteze alma ve hatta denilebilir ki akla karşı gelişen tepkileri ve bu yöndeki eğilimleri de beslemiştir. Buna kanıt olarak Işıklı (İşrakkiye, *Illuminationism*) gelenek gösterilebilir. XII. yüzyılda yaşamış olan Suhreverdi *Teoloji*'ye göndermede bulunur.

Teoloji üzerine çalışmalar neredeyse kesintisiz olarak devam ederek günümüze kadar sürmüş bulunmaktadır. Molla Sadra XVI. yüzyılda ve el-Kummi XVII. yüzyılda *Teoloji* üzerine yorumlar kaleme almıştır.

Arapçadaki Plotinos metinlerinin Arapça baskısı 1947 yılında A. Badawi tarafından yapıldı ve İngilizce versiyonu 1959 yılında P. Henry ve H.R. Schwyzer tarafından gerçekleştirildi. D. Gutas ise *Teoloji*'nin yeniden gözden geçirilerek yayınlanması projesine öncülük eden isimdir.

Kaynakça

- Adamson, P., 2002, *The Arabic Plotinus; a Philosophical Study of the "Theology of Aristotle"*, London; Duckworth.
- Adamson, P., 2004a, "Non-Discursive Thought in Avicenna's Commentary on the Theology of Aristotle," in McGinnis(ed.), *Interpreting Avicenna: Science and Philosophy in Medieval Islam*, Leiden; Brill, 87-111.
- Adamson, P., 2004b, "Correcting Plotinus: Soul's Relationship to Body in Avicenna's Commentary on the Theology of Aristotle", in P. Adamson, H. Baltussen and M.W.F Stone (eds.), *Philosophy, Science and Exegesis in Greek, Arabic and Latin Commentaries*, London: Institute of Classical Studies, vol.2, 59-75.
- Adamson, P., 2007a, *Al-Kindi*, New York: Oxford University Press.
- Adamson, P., 2007b, "Miskawayh's Psychology," in P. Adamson, *Classical Arabic Philosophy: Sources and Reception*, London: Warburg Institute, 39-54.
- D'Ancona, C., 1997, "Divine and Human Knowledge in the Plotiniana Arabica," *The Perennial Tradition of Neoplatonism*, edited by J.L. Cleary, Leuven: Leuven University Press, 419-442.
- D'Ancona, C., 1999, "Porphy, Universal Soul and the Arabic Plotinus," *Arabic Sciences and Philosophy*, 9: 47-88.
- D'Ancona, C., 2001, "Pseudo-Theology of Aristotle, Chapter I: Structure and Composition," *Oriens* 36: 78-112.
- Davidson, Hebert A., *Alfarabi, Avicenna and Averroes, On Intellect*, University of Oxford Press, 1992, New York.
- Fenton, P., 1986, "The Arabic and Hebrew Versions of the Theology of Aristotle," in Krayeet al. (1986), 241-264.
- Gutas, D., 2007, "The Text of the Arabic Plotinus. Prolegomena to a Critical Edition," in C.D'Ancona (ed.), *Libraries of the Neoplatonist*, Leiden: Brill, 371-84.
- Henry, P. and Schwyzer, H.-R. (eds.), 1959, *Plotini Opera, Tomus II: Enneades IV-V*, Paris and Brussels: Desclée de Brouwer. [Contains an English Translation by G. Lewis of nearly all the Arabic Plotinus materials, facing the Greek edition of the source passages in the Greek original.]
- Kraemer, J., 1986, *Philosophy in the Renaissance of Islam: Abu Sulayman al-Sijistani and his Circle*, Leiden : Brill.

- Leaman, Oliver, *Ortaçağ İslam Felsefesine Giriş*, (Çev: T. Koç), İz Yayıncılık, 2000, İstanbul.
- Plotinus, *Ennead I*, (çev: A.H. Armstrong), Loeb Classical Library, Harvard University Press, 1989.
- Plotinos, *Dokuzluklar I*, Cev: Zeki Özcan, Alfa-Aktüel, 2006, İstanbul.
- Rizvi, S., 2007, " (Neo)Platonism Revived in the Light of Imams: Qadi Sa'id al Qummi and (d.AH 1107/AD 1696) and his Reception of the *Theologia Aristotelis*," in P.Adamson, *Classical Arabic Philosophy: Sources and Reception*, London: Warburg Institute, 176-207.
- Rowson, E.K., 1992, "The Theology of Aristotle and Some Other Pseudo-Aristotelian Texts Reconsidered," *Journal of the American Oriental Society* 112, 478-484.
- Toku, Neşet., *İslam Felsefesine Giriş*, Savaş Yayınevi, 2007, Ankara.
- Taylor, R.C., 1998, "Aquinas, the *Platiniana Arabica* and the Metaphysics of Being and Actuality," *Journal of the History of Ideas* 59. 241-264.
- Walker, P., 2005, "The Ismailis," in P.Adamson and R.C.Taylor (eds.), *The Cambridge Companion to Arabic Philosophy*, Cambridge University Press, 72-91.
- Watt, W.Montgomery., *Islamic Philosophy and Theology*, University of Edinburgh, Press, 1985, Edinburgh.
- Watt. W.Montgomery., *İslam'da Siyasal Düşüncenin Oluşumu*, Birey Yayıncılık, 2001, İstanbul.
- Zimmerman, F.W., 1986, "The Origins of the So-Called Theology of Aristotle," in Kraye et al. (1986), 110-240.